

Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller

Beşir Mustafayev*

Özet

Kafkasya'da var olan farklı kimlikler, bu coğrafyada Rus ve Ermeni faktörünün ortaya çıkışına kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler. Bu birliktelik 1905 yılına kadar normal bir şekilde devam etmiştir. Müslüman Türk insanını acımasızca katleden ve Türk izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeni ve Rus yönetimi tam bir kıyım politikası uygulamıştır.

Bu amaçla merkez Bakü ve Gence olmakla, Güney Kafkasya genelinde Müslüman Türk nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskılar Azerbaycan Türklerinin milletleşme anlayışına etkide bulunan en önemli unsur olmuştur. Ancak milli bilincin şekillenmesi için toplumu sürükleyecek aydınlar grubuna gereksinim bulunmaktaydı. Bu yönde Azerbaycan'da ilk siyasi akım 1901'de Bakü'de kurulan 'Sosyal Demokrat' derneğidir. Bunun ardından 1904'te 'Müslüman Demokrat Müsavat' cemiyetinin önderliğinde 'Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet' teşkilatı kurulmuştur.

Taşnaksütyun'un örgütlü hareketine karşı dağınık bir halde mücadele etmeye çalışan Müslü-

man aydın gruplar, özellikle Rus-Ermeni işbirliğinin tehdidine karşı 1905 sonbaharında Gence'de Difâit (savunma) adlı teşkilatı kurarak aralarında birlik oluşturmayı başarmışlardır. Böylece Gence, Kuzey Azerbaycan ulusal hareketinin merkezi oldu. İşte bu dönemden sonra Azerbaycan Türkleri, Rus-Bolşevik, Ermeni-Taşnak güçleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Anahtar sözcükler: Kuzey Azerbaycan, Taşnak, Difai, Hümmet, Müsavat.

Kuzey Azerbaycan'ın Konumu ve Bölge İçin Önemi

1905 yılına kadar Kuzey Azerbaycan, İran (Güney Azerbaycan) ve Rusya arasında bölünmüş bir toprak parçasını ifade eden coğrafi bir terimdi. Bu tarihten 1920'de eski Sovyetlerin Bakü'yü işgali sırasındaki 15 yıllık dönem, Şarkta ilk kurulan Azerbaycan Türk Devletinin oluşumu anlamına gelen bağımsız Cumhuriyetin (1918-1920) doğuşuna tanıklık etti. Bu sancılı doğuş döneminde Azerbaycan Türkleri yalnızca İran ve Rusya ile değil, aynı zamanda Ermenilerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Günümüzde Azerbaycan'ı (Karabağ sorunu kapsamında) uğraştıran en büyük sorunlardan birisi olan Ermeni meselesinin esas başlangıcı bu döneme rastlamaktadır.

Kafkaslar'daki Müslüman halklar ve kurdukları devletlerin birçoğu buldukları coğrafyada, Rus Çarlığı hâkimiyeti altında varlıklarını korumaya ve devam ettirmeye çalışıyorlardı. Deli Petro'dan¹ (Birinci Pyotr)

(*) Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mektup: besirmustafa@gmail.com

(1) Ruslar, Ermenileri de kullanarak Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Orta Asya'yı ele geçirme emelleri bir buçuk asırdır devam etmektedir. Bunun temellerini de dünya hâkimiyetini Moskoflara uygun gören 'deli' lakaplı Petro atmıştır. Deli Petro vasiyetnamesinde yolu da göstermiştir: "Hive Hanlığını ele geçirirsek öte yanı da bizim olur. Petro bu maksatla Hazar Denizinde bir donanma kurdu. Buradan Harzem denilen Türk illerine sıçrayarak donanmasını Aral Gölüne nakledecek ve oradan da Ceyhun Nehri vasıtasıyla Hindistan'a inecektir". Günümüzde bile Ruslar, Deli Petro'nun bu vasiyetnamesine öylesine sadakat gösteriyorlar ki, onunla 'cihanı fetih' parolasına daima bağlı kalacaklarını iddia edebiliriz *Elturan Jurnalı*, "Birinci Pyotr'un Vasiyetnamesi (1725-1726), (Öz Elyazmasından)", Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler İnstitutu Nationalnie Voprosi, Nu: 1-3, Bakı, 1993, s. 33-35; Ahmet Mustafa Sadullah, *Türklerle Karşı Rus Vahşeti*, Hazırlayan: M. Nalbantoğlu, İstanbul, 1970, s. 29-32.

itibaren sıcak denizlere açılma amacıyla hareket eden Çarlar, Kafkasya üzerinden bu amaca ulaşmak için harekete geçtiklerinde burada yaşayan Gürcü ve Ermeni toplumları değil, Kafkasya'daki Müslüman toplumları özellikle Azerbaycan Türklerini karşılarında buldular. Çar Rusya'sı, Kafkaslarda yaşayan halkları milli ve manevi haklardan mahrum bıraktı. Bölgede yaşayan halklar bir asır boyunca büyük bir asimilasyon ve Ruslaştırma politikası ile karşı karşıya kaldılar².

Birinci Dünya Savaşı başlamadan Çarlık rejiminde ihtilal öncesi siyasi, sosyal ve iktisadi buhran neticesinde genel grevler meydana geldi. Kerenski Hükümeti Rus Harlemov başkanlığında Azeri, Gürcü ve Ermenilerden birer üye olmak üzere komiteyi Kafkasya'ya göndererek 'Transkafkasya' komiserliğini oluşturdular. Tiflis'te Ermeni gönüllülerinin harekâtını düzenleyen komitelerinin yerine yetki ile donatılan yeni bir kurul seçildi. Bu kurulun göreve başlamasıyla birlikte Ermeni ordusu oluşturularak, komutası Ermeni asıllı General Nazarbekhan'a verildi. Ermeni yönetimi ordularını güçlendirme girişiminde bulunarak, Kerenski'den Batı cephesinde hizmet gören Ermenilerin Kafkasya'ya gönderilmelerini istedi. Gerekçe olarak ancak bu koşullarda Kafkasya cephesini koruma imkânlarının olacağını ileri sürdüler³.

Rus Çarlığı her geçen gün güç kaybetmekteydi. Çar tarafından Devlet Duma tasarısı hazırlanmakta olduğuna dair bir beyanat verildi. Bu beyanatın ardından Azerbaycanlı 'millet sözcüleri' Türk halkının sosyal, iktisadi, kültürel, dini ve eğitim alanlarında olan ihtiyaçlarını dile getirmeye başladı. Petersburg'daki Çar hükümetine dilekçe göndererek hak ve özgürlüklerin verilmesini istiyorlardı. Böylece Kuzey Azerbaycan aydınlarının milli harekâtı başlamış oldu ve bu hareketlilik tüm ülkeyi sardı⁴.

Çarlığının çökmesi üzerine Kafkaslarda yaşayan halklar hak ve hürriyetlerini elde

etmek için ayaklandılar. Bu hareketle halklar, "kendi geleceğini tayin etme hakkını" kullandılar. Yapılan ilk genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdiler. Bunun neticesinde bağımsızlıklarını elde ettiler. Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Derbent-Dağıstan), Ermenistan (Batı Azerbaycan) ve Gürcistan (Azerbaycan topraklarının bir kısmında) devletleri ortaya çıktı. Ancak çok geçmeden Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere milli ve manevi mukadderatlarını elde eden halklara karşı saldırıya geçecektir⁵.

Öte yandan Rusya'da meydana gelen ihtilal üzerine Kazım Karabekir Paşa, Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Bey'e mektubunda şöyle seslenecekti: "Rusya'da ortaya çıkan ihtilal ve olaylar üzerine Kafkasya Müslümanları bağımsız hükümet teşkiline bizimle daha sıkı bir ilişki ve rabıta tesisine teşebbüs eylemişlerdir. Bunlara yardımda bulunmak, Rus ve Ermenilerin elinden kurtarmak ve bu suretle bizimle Kafkasya işadamları arasındaki bağlantıyı takviye etmek için şimdiden Bakü'de Hazar Denizi kuzeyindeki İslamlara ve Kafkasya'nın kuzeyi ile temasa geçilecektir. Siz bu teşkilatın başında bulunarak çalışmak ister misiniz? Yalnız tarih zamanında değil, badel harpte bu teşkilat ehemmiyetini muhafaza edecektir"⁶. İleri-

(2) Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905-1920)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara, 2010, s. 110; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1995.

(3) ATASE (Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı), *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 269.

(4) Bolşevikler Bakü petrollerini ele geçirmek için, Taşnaklar ise, "Büyük Ermenistan" kurmak hevesiyle Kafkaslar'da mezalim uygulayarak, komünist rejimin Azerbaycan'da hakim kılınmasında azimkâr mücadeleler sergilemişlerdir. Bu konuda hiç kuşkusuz hem Ermeniler hem de Ruslar kârlı çıkacaklardır. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezi bölgelerle sınırlıydı. Gence ve Bakü bu anlamda başı çekiyordu. *Kaspi Qazeti*, Nu: 206, Bakı, 28 Oktyabr 1905. Neriman Nerimanov, *Biz Qafqazıyaya Hansı Şuarla Gedirdik*, Bakı, 1989.

(5) Beşir Mustafayev, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 30, Konya, 2013, s. 18-25.

(6) Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul, 1995, s. 138, 139.

de oluşturulacak Kafkas Türk İslam Ordusu⁷ bunun bir neticesi olacaktır.

Aydınlanma Çağı ve İlk Türk Siyasi Teşekküller

XX. yüzyılda Kafkasya'da yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeler aslında bölgenin tarihiyle yakından bağlantılıydı. İlk bakışta Kafkasya, yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözükse de, durum hiçte öyle değildi. Her şeyden önce XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya, özellikle Türklerin yoğun olarak oturdukları Azerbaycan bölgesi her yönüyle bir Doğu ülkesiydi. Bunun yanı sıra Doğu ve Batı arasında bir ipek yolu köprüsüydü. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezi bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölgeler ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş-yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi.

Bu durum sadece Azerbaycan Türkleri için değil, aynı zamanda bütün Kafkasya'nın geneli için geçerliydi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Kafkasya'daki gelişmeleri genelde tarihin yönü belirliyordu. Tarihe yön verenler daha çok halk aydınlarıydı.

Azerbaycan Türkleri arasında ilk siyasi örgütlenme Gence'de ortaya çıktı. Bu dönemde bir grup Türk aydını Gence'de bir araya gelerek "Sosyal-Federalist Devrim Komitesi"ni kurdular. Komite kendi kuruluşunu duyurmak için aynı tarihte iki bildiri yayımlamıştır. Bildirilerde Çar yönetimine

Müslüman haklarının zapt edilmesinde karşı çıkılmakta ve bunun en önemli örneği de Bakü ve çevre illerde Ermenilerin ortaya çıkardığı kısımlardır. Bildirinin en önemli özelliği Türklerin büyük düşmanı olarak Çarlık Rusya'sının gösterilmesidir. Bu, genel anlamda Rusya Müslümanları tarafından Rus yönetimine karşı dile getirilen ilk siyasi çıkıştır. Ayrıca, Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi Türklere özerkliğin verilmesi ve Rusya'nın federal bir yapıya kavuşmasını talep ediyordu. Bu bakımdan Türk Devrim Komitesi Kuzey Azerbaycan'da kurulmuş ilk siyasi örgüttür⁸.

1905-1908 yılları arasında Gence'de ikinci bir örgüt daha ortaya çıktı. Örgüt 'Gayret' adını taşıyordu. Gayret'in Şuşa'da büyük bir nüfusun olduğu, özellikle de Karabağ çevresi aydınları ve varlıklı aileleri tarafından desteklendiği bilinmektedir. Zira bu konuda dönemin Rus raporları da bunu

(7) Kafkas İslam Ordusu, üçüncü ordunun yanında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle ve Nuri Paşa'nın kumandasında tamamen Müslümanlardan oluşan bir kuvvet idi. Bu ordunun esas amacı kargaşa içinde bulunan Azerbaycan ve Dağıstan'ı Rus işgalinden kurtararak bağımsızlıklarını ilan etmelerine yardımcı olmaktı. Öte yandan Kafkasya'da kurulacak ordunun esasını vücuda getirmek, Kafkaslı askerlere talim vermek, Osmanlı ile siyasi rabıta ve askeriyeyi tesis etmektir. Kâğıt üstünde 'Ordu' olarak adlandırılrsa da üç tümen oluşması ve bu dönemde yoğun çatışmalarla eriyen Kafkas Ordular Gurubunun ve 9. Ordu ile Doğu Ordular Grubu'na bağlı bir kolordu olarak yapılandırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Emniyet Genel Müdürü Nağı Keykurun Şeyhmanlı, hatıralarında Enver Paşa'nın Haydarpaşa İstasyonundan Nuri Paşa'yı nasıl heyecanla yolcu ettiğini anlatıyor: "Enver Paşa, Nuri Paşa ve yaverine son talimatlarını veriyor daha sonra Kafkasya'da yapılacak işleri bir daha hatırlatıyor ve ekliyor; siz ikiniz de benim kardeşimsiniz, unutmayınız." Nuri Paşa 3 Haziran 1918'de İran üzerinden Kafkasya'ya gitmiş, önce Azerbaycan Milli Hükümetinin bulunduğu Gence'de kalmış, daha sonra kuvvetlerini oluşturarak 15 Eylül'de, Bakü'yü emperyalistlerden ve Rus-Ermeni güçlerinden temizlemiştir. Kafkas İslam Ordusunun, siyasi, askeri, sosyal ve tarihi öneme haiz neticeleri olmuştur. En büyük neticesi ise yeni kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin (ADC) faaliyetlerini hayata geçirmesi ve toprak bütünlüğünün teminatı olmasıdır. Azerbaycan'ın aydınları da geçtiği bu çetin yollardan Türkiye'nin yardımına büyük ümitler beslemiştir. Harici İşler Nazırı M. H. Hacinski, Nuri Paşa ile görüşerek hem Kafkas İslam Ordusunun daveti hem de müstakil Azerbaycan ordusunun oluşturulması yönünde fikir mübadelesi yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Kafkas İslam Ordusunun mübareke ve kurtuluş yolu, bir kahramanlık destanı gibi değerlendirilebilir. Kahramanlık sembolüne çevrilmiş şahsi hüner ve şerefi ile tarihle ebedileşen Enver Paşa, Nuri Paşa ve diğerleri Türk tarihinde yeni sayfalar açarak unutulmazlar listesinde yer almayı başarmışlardır. Bölgede meydana gelen yeniliklerin başında hiç kuşkusuz Osmanlı Türk Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a gelişi ve Bakü başta olmak üzere işgal altında olan diğer Azerbaycan topraklarının ve Müslümanların kurtuluşu olmuştur. Mustafa Budag, "Nuri Paşanın Qafqaz İslam Ordusunda Raporu", Qafqaz Üniversitesi *Qafqaz Araştırmaları İstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı, 2008, s. 448; Nizamettin Halil Onk, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul, Nisan 1992, s. 33, 34; Manaf Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herb Neşriyyatı, Bakı, 1999, s. 281, 282.

(8) Kaspi 1905, Nu. 206.

desteklemektedir. Parti başkanı Gence'nin en önde gelen avukatı Ali Ekber Refibeyli idi. Onun yardımcılığına ise Adil Bey Hasmemmedov üstlenmiştir⁹. Gayret'in Türk Devrim Komitesinden daha ciddi örgüt yapısına sahip olduğunu partinin bir programının ve tüzüğünün olduğu ve resmi işlemlerde kullanılmak üzere kırmızı bir mührünün olmasıyla biliyoruz. Parti programında Kafkasya'nın federal yapısı üzerinde durulmakta ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara özerklik verilmesi üzerinde duruluyordu. Gayret'in 1908 yılına kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Arşiv bilgilerine göre Gayret teşkilatı 1912'de Balkanlarda çıkan savaşlar sırasında Osmanlı çıkarlarını savunan bildiriler de yayımlamıştır¹⁰.

Gence'de kurulan bir diğer parti ise 'Türk Âdemi Merkeziet' partisiydi. Partinin kurucusu Nesib Nesibbeyli, Gayretçiler ile ortak çalışması, Türk Devrim Komitesi ve Âdemi Merkezietçilerin ortak hareket ettiğini göstermektedir¹¹. 1917'de Gayret'in Âdemi Merkezietçilerle işbirliği halinde yeniden ortaya çıkışı bunu kanıtlamaktadır. Zira bu dönemde her iki parti Türk Âdemi Merkeziet Partisi adı altında birleşerek programlarını birleştirmeleri dikkat çekmektedir¹².

Öte taraftan Güney Kafkasya Seymindeki (Meclis) Ermeni kesimi Osmanlı ile savaşmayı teklif etmiş, fakat Azerbaycan tarafı barıştan yana olduğunu beyan etmiş ve savaşta yer almayacağını bildirmiştir. Oysa savaş sekiz gün sürmüştür. Osmanlı Batum'u ele geçirmiştir. Bu dönemde Azerbaycan heyeti Trabzon'a gelerek Enver Paşa ile görüşerek, Kafkaslarda kalıcı barış için zemin planlarını tartışmıştır. Sonunda barış heyeti Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilen Batum'a gönderilmiştir. Enver Paşa burada Gürcülere şöyle der: "Batum eskiden beri Türk toprağıdır. Rus devrimcileri de bunu tasdik etmişlerdir. Sizin bu konudaki iddianız yersizdir. Buna istinaden Gürcistan'ın saadeti için Taşnaklara geçit verilmemesini tavsiye eder ve istiklalinizi kesinlikle tanırım"¹³. Buna mukabil kısa

sürede Osmanlı Ordusu Kafkasya'dan geri çekilme kararı alır. Bu karar doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mülki askeri kuruluşu ile yazışmalar yapar ve antlaşmalar gereğince geri çekilme planı devreye girer ve uygulanır¹⁴.

Mart'ta Seym son bulur ve Bolşevikler Bakü'yü işgal ederler. Bakü, Bolşevik Taşnak çetelerinin savaş arenasına dönüşür. Bolşevik ve Taşnak işbirlikçileri Türkler aleyhinde mitingler ve toplantılar düzenlediler. Taşnaklar Müslümanlara karşı ilk ateşi Ermeni Kiliselerinden açmışlardır. Daha sonra hedef sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Bakü'nün Memmedli ve Kerpichane mahalleleri idi. Ermeni çetelerine Ruslar da helikopter ve gemilerden açtıkları ateşle destek vermişlerdir. Bu bombalama esnasında Tezepir Camisi, İsmailiye devlet binası, Kaspi matbaası ve Açık Söz gazete binası yakılmıştır. Bu mezalim girişimi ülkenin diğer Kuba, Şamahı, Lenkeran, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ vilayetlerine de sırayet etmiştir¹⁵.

1. Demokrat Derneği

XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihi seyrini belirleyen temel kavram milliyetçilikti. Bu dönemde, Kuzey Azerbay-

(9) ARDTA, 83-1-201.

(10) ARDTA, 62-1-59.

(11) ARDTA, 821-133-461.

(12) Rusya'da 1917 Ekim devriminden sonra oluşan Sovyet rejimini tanımayan Zaka Kafkasya (Güney Kafkasya) Komitesi devrilmiş ve 15 Kasım'da Zaka Kafkasya'ya idare etmek için Tiflis'te Güney Kafkasya Komiserliği kurulmuştur. Başkan olarak da Gürcü Menşevik Y. P. Gegeçkori seçildi. Ermeni-Gürcü-Azeri halkı bu kurumda temsil edilmekteydi. Bu kurum daha sonralar Rusya'da kurulan hâkimiyeti tanımayarak, Zaka Kafkasya Hükümetini kurmuştur. Oluşturulan yeni Güney Kafkasya Seymin (10 Şubat 1918) çoğunluğunu Müslüman Parti Blokları teşkil ediyordu. Azerbaycan Fırkasını 4 partiye özgü 44 Milletvekili ile temsil ediliyordu. Rehber olarak da Resulzade'yi görmekteyiz. 3 Mart'ta Rusya ve Almanya arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının imzalanması, Ermenilerin iddia ettikleri "Batı Ermenistan'ı" (Türkiye'nin Doğu Anadolu topraklarında Ermenilerin gerçekleştirdikleri isyan ve katliamlar bunun esas sebebi olmuştur) planlarını alt-üst etti. Anlaşmaya esasen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi sınır hattı berpa edilmeli, Kars-Iğdır-Ardahan-Batum Vilayetleri Osmanlı İmparatorluğuna verilmeli ve Rus güçleri Osmanlı arazilerinde bulunan Ermeni isyancıları silahsızlandırmalıydı. RFDTA, F. 544, L. 13, D. 20, s. 45; BOA, HR. SYS, 2397/6.

(13) Tahir Qaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 2005, s. 8-11.

(14) ATASE, K. 3194, D. 88; Mavera-yı Kafkas Seyminin 26 Şubat-11 Mart Tarihli İçtımının Mazbataları (Vesikalar ve Materyaller), s. 56, 89, 116, 132.

(15) ARSPİHA, 227-2-13.

can'da bağımsızlık sesleri yükselmeye başlamıştır. Halkın içerisinde yetişmiş güçlü aydın kesim, ülkede siyasi ayaklanmaların öncülerinden idi. Fakat bunları bir araya getirecek, belirli ve disiplinli bir siyasi oluşum mevcut değildi. Azerbaycan aydınları sosyo-kültürel ve eğitim alanlarında çalışıyor ve idealist gençlerin yetişmesinde emek harcıyorlardı. Tüm bu çabalarını mevcut Rus rejiminin engelleri altında yürütüyorlardı. Resulzade'nin ifadesiyle: "Bu yolda iç ve dış tehditlerden olan Bolşevik Rus ve Taşnak Ermenilere karşı vatan topraklarını, ancak tek devlet çatısı altında birleştirmekle ülke aydınlık geleceğe taşınabilirdi"¹⁶.

Bu yönde Kuzey Azerbaycan'da ilk siyasi akım 1901'de Bakü'de kurulan "Sosyal Demokrat Derneği"dir. Bir petrol sanayi şehri olan Bakü'de, o zamanlar proleter (işçi) sınıfı ağırlık teşkil ediyordu. Bu sınıfın temsilcileri Rus Çarlık rejimi tarafından Azerbaycan'a sürgün edilen Azeri, Gürcü ve Petersburg'dan gönderilen teşkilatçılardan oluşuyordu. Bakü sanayi işçilerinin çoğunluğunu Güney Azerbaycan'dan (İran) gelen Azeriler teşkil ediyordu. Kapitalistlerin o zamanki adalet anlayışsızlıkları içinde sömürgeciliğe ve proleter sınıfını 'insanlık dışı' çalıştırmaları yanında, Sosyal Demokrat Derneği Bakü proleterleri arasında epey rağbet ve başarı elde ettiği bilinmektedir. Öte yandan bu teşkilat içinde Rus Sosyal Demokratları ile birlikte çalışan Müslümanlardan ihtilal hareketlerine karışmış kişiler de vardı¹⁷.

2. Hümmet Teşkilatı

1904-1905'de 'Müslüman Demokrat Müsavat' cemiyetinin önderliğinde 'Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet' teşkilatı kurulmuştur. Hümmet, ulusalcı-sosyalist bir örgüt olarak bilinmekteydi. S. Efendiyev öncülüğünde kurulan Hümmet Derneği, ilk başta Bolşeviklere bağlı bir Marksist teşkilat olarak ortaya çıkmıştı. Ayrıca teşkilat, 'Hümmet' adlı gazete de çıkarmıştır. Daha

sora 1906'da 'Tekâmül' adlı yeni bir gazete daha çıkarmıştır. Çar yönetimi etnik çatışmaları sulandırmak için Azerbaycan ve Ermeni burjuvazisi arasındaki mevcut karşıtıklardan ustaca yararlandılar. Bu uygulama toplum aydınları arasında büyük bir tepkiye neden oldu. Şehirde din adamları ve aydınların katılımıyla gösteriler düzenlendi. Demokratik basın, sosyal-demokrat örgütler, özellikle de Hümmet bu gösterilerde ön saflarda yer aldılar. Hümmet'in yayınladığı bildiride "Defolsun mutlakiyet", "Yaşasın bütün halkların kardeşliği" sloganları yer alıyordu¹⁸.

Öte yandan kurucuları arasında Mehmet Emin Resulzade de bulunuyordu. Ama bu parti daha sonra Bolşeviklerin eline geçecek ve ulusalcılar saf dışı edileceklerdir. Dolayısıyla Hümmet'in öne çıkardığı sosyalist sloganların amacı anlaşılır bir şeydir. Ancak gerçek şu ki Bakü'de "soykırıma" tabi tutulan Müslüman-Türlüklere karşı Ermenilerin Ruslarca desteklendiğidir. Azerbaycan aydınlarının çoğu bu gerçeğin farkında olduğundan iki toplumu da sağduyuya çağırmaktan yana hareket ediyorlardı¹⁹. Dönemin en ünlü hiciv şairi Mirza Ali Ekber Sabir'in dönemin Hayat gazetesinde yer alan "Beynelmilel" şiiri buna en iyi örnektir²⁰.

Ancak Ermeniler Rusların desteği ile silahlı çeteler halinde örgütlenerek Güney Kafkasya'nın genelinde Türlüklere karşı saldırıya geçtiler. 1906'da çatışmalar Bakü'den, Gence ve Erivan Valiliklerine bağlı köy ve şehirlere sıçradı. Azerbaycan aydınları Hasan Bey Zerdabî, Feridun Bey Göçerli, Necip Bey Vezirli, Ahmet Bey Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbeyov, Ali Merdan Bey Topçubaşov,

(16) Mehmet Emin Resulzade, "Qafqazya Türlükləri", *Azerbaycan Jurnali*, Nu:1, Bakı, 1991, s. 154.

(17) Hüseyin Baykara, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk Askeri Zakeri", sayı. 35, *TTK Yayınları*, Ankara, 1965, s. 131, 132; Nadir Devlet, *Rusya Türlüklüğünün Milli Mücadele Tarihini (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 172.

(18) R. Kösalı, "Seymden Parlmana", *İstiqlal Nüsxəsi*, Bakı, 1919, s. 72.

(19) Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 111, 112.

(20) Bkz: Mirza Ali Ekber Sabir, *Hophopname*, "Beynelmilel", Bakı, Tsz.

Mehmet Ağa Şahdağı, Zöhrab Bey Sultanov ve diğerleri Müslümanlar aleyhinde cereyan eden bütün bu gelişmelerde Ermeni Taşnaksütyun örgütünü ve Rus yöneticileri sorumlu buluyorlardı²¹. Zira Ermeni siyasi ve sivil ırkçı örgütlerin çıkardığı yayınlarda “Türlklere karşı kin ve nefret” açık biçimde ifade edilmekteydi. Buna karşılık özellikle Ahmet Bey Ağaoğlu “Kaspi” gazetesinde yayınladığı makalelerinde sorumluların biran önce bulunmalarını ve çatışmaların önüne geçilmesini talep etmekteydi²².

İhtilal günleri yaklaştıkça bu teşkilat, Bolşeviklerden kopmaya ve kendini Azerbaycan’ın kurtuluşuna vermeye başlamıştı. Ve yarı bağımsız bir teşkilat olarak yoluna devam etmiştir. Bu esnada teşkilata M. E. Resulzade gibi aydınların katıldığını görmekteyiz. Bundan dolayı Ruslar, bu teşkilatı sadece Türklerin milli ve manevi çıkarlarını koruduğu gerekçesiyle 1907’de kapatmıştır. Lakin ihtilalden sonra müstakil bir “Azerbaycan Komünist Partisi” haline gelerek faaliyetine devam edilmesine izin verilmiştir.

3. *Difâi Partisi*

1905’den itibaren Azerbaycan’da başlayan siyasi örgütlenmeler içerisinde ‘Seda-i Milli’, ‘Hümmet’ ve ‘Müsavat’ bunların en etkiliydi. Ancak o tarihte Azerbaycan Türklerinin tarihine damgasını vuran ve özellikle Müslüman hakların savunmasını üzerine alan ‘Difâi’ ilk sırada yer almaktadır. Difâi Partisi Ağustos-Eylül 1906’da kurulmuştur. Azerbaycan’ın bölünüp işgale uğramasının ardından geçen uzun yıllar boyunca bağımsızlık mücadelesi aralıksız yürütülmüştür. Bu mücadele sürecinde Ermenilerin saldırıları çalışmalara engel oluşturmuştur. Ermenilerin saldırılarına karşı koymak amacıyla A. Ağaoğlu tarafından kurulan Difâi Partisi bu yönde önemli işler başardığını söyleyebiliriz. Bu teşkilat daha çok Azerbaycan Türklerinin milli ve manevi şuurunu güçlendirmiştir. Partinin kuruluş yerinin Bakü mü, yoksa Gence mi

olduğu konusunda öteden beri bir belirsizlik bulunmaktadır. Ancak kuruluşunun hemen ardından Bakü’de yayınlanan gazetelerde hakkında bilgilerin yer alması ve hatta İrşad gazetesinde programının yayınlanması partinin Bakü’de kurulduğu savını güçlendirmektedir. Bu partinin kuruluşundaki en önemli etken ise Rus işgaliyle bölgede başlayan Ermeni ırkçılığı ve bu anlayışın Azerbaycan ve Anadolu Türkleri aleyhinde gösterdiği yoğun faaliyetlerdi. Difâi, Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları kıyım politikası bir yıldan beri tartışılmakta olan Müslüman-Türklerin birleşme çalışmaları siyasi bir sonucu gibi gözükmemektedir²³.

Zira 1906’da Tiflis’te düzenlenen Ermeniler ile Türkler arasında ateşkes sağlanması hakkında toplantıda Taşnaksütyun’un önüne geçmek için Türklerin de kendilerini savunma haklarının olduğu vurgulanmaktaydı. Difâi bu örgütlenme çalışmasını üzerine almak amacıyla kurulmuştur. Parti başkanı A. Ağaoğlu, Ermenilerin başlattığı katliamları üç-beş Ermeni’nin başıboş hareketi olarak değil, arkasına Batılı güçlerin desteği ve Taşnaksütyun’un planlı işi olarak değerlendirmekte ve bu harekete karşı Difâi gibi bir örgütün oluşturulmasının önemini dile getirmekteydi²⁴.

Parti mührü altı köşeli yıldızla hilalden ve birbirlerine çapraz biçimde yerleştirilmiş iki kılıçtan oluşmaktaydı. Mührün üzerinde ise partinin tam adı yazılmıştı: “Difâi-Mücadeleyi Milli Fırkası.” Partinin taşıdığı isim ve açıklaması dikkat çekicidir. Difâi Arapça bir kelime olup “def edici” ve “savunmaya yönelik” anlamlarına gelmektedir. Çünkü bu teşkilat Ermenilerin Azerilere karşı soykırım yaptıkları zaman kurulmuştur. Hemen peşinden de “mücadeleyi milli” sözcüklerini yazılması, partinin hedefini tümünden ortaya koymaktaydı. “Milli” sözcüğünün seçilmesi de bu bakımdan önemlidir. Difâi Partisinin

(21) Mehmet Emin Resulzade, 1918, s. 109.

(22) *Kaspi*, Bakı, 27-30 Noyabr 1906.

(23) Baykara, *a. g. e.*, s. 132; Devlet, *a. g. e.*, s. 168.

(24) Mustafayev, s. 112-114.

programı, Kafkasya Müslümanlarının 'var olma veya olamama' davasını açıkça ortaya koyarak, kendi siyasi platformunu ilan etmiş bulunuyordu²⁵.

Partinin kuruluşundan sonra parti yönetim kurulu oluşturulmuştur. Partinin merkezi Bakü şehri idi. Kuruluşundan hemen sonra partinin Gence, Şuşa, Ağdam, Berde, Yevlah ve Nahçıvan'da şubeleri oluşturulmuş, hatta Türkiye'nin Kars-Iğdır ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikafkas şehirlerinde de birer şubeleri kurulmuştur. Partinin Azerbaycan sınırları dışında da örgütlenmesi ortak bir ideale hizmet ettiği, temel amacının Ermeni propagandalarına ve katliamlarına karşı bütün Müslüman Türkler arasında bir birlik tesis etmeye çalıştığından ileri gelmektedir. Bundan dolayı Difâî, Anadolu ve Kafkas Türklerini ortak bir hedefte birleştiren ilk siyasi örgütlenme olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ekim 1906'da parti programı, amaç ve hedefleri İrşad gazetesinde maddeler halinde yayımlanmıştır. Dikkat çeken en önemli madde ise partinin amacına ilişkin olandır. Burada şöyle denilmektedir: Difâî Teşkilatı, "Kafkasya'nın bütün diğer halklarıyla, hatta kendi programını ilan eden bütün halkların hukuk ve eşitliklerini kabul edip, Kafkasya'nın âli değerleri için çalışmaktadır". Parti bu amaç doğrultusunda Taşnaklar ile bile diyalogdan yana olduğunu duyurmaktaydı²⁶. Difâî Fırkasının duyurusunu T. Swietochowski şöyle özetler: "Taşnaklar Müslümanlar üzerine hain ve acımasızca saldırılarına devam ederlerse, bizden gereken cevabı alır ve Kafkaslar kanlı bir coğrafya haline düşer. Taşnaklar emin olsun ki, bizler hiçbir zaman milletimizin mezarı ve toprağımızın külü üzerinde sadece Ermeni milletinin ve devletinin keyif sürdürmesine izin vermeyiz"²⁷.

Anlaşılan Difâî, barış yoluyla sorunların çözümünden yana olup halklar arasında eşitlik ve kardeşlik ilkesini savunmaktaydı. Ardından hitap ettiği toplumun, yani Türk-

lerin durumundan söz etmekte ve yapılması gereken çalışmaları anlatıyordu. Burada önceliğin eğitim ve halkın çıkarlarının savunmasına tanınması dikkat çekmektedir. Difâî kısa zamanda geniş bir örgüt ağı oluşturmuştu. Partinin üzerinde durduğu konu ise toplumun aydınlatılmasıdır. Bu amaçla parti üyeleri halka yönelik aydınlanma çalışmaları yapmakta özellikle olanaklardan yararlanarak açık toplantılar düzenlemekteydi.

Çarlık yönetimi tarafından düzenlenen raporlarda, partinin halka dönük çalışmalarından endişe edildiği görülmektedir. Arşiv belgeleri arasında bu türden raporlar bulunmaktadır. Bu raporlardan birinde partinin ortaya çıktığı kısa sürede halk arasında geniş itibar kazandığı, toplumu komiteler halinde örgütlediği ve toplum arasında sosyal ve siyasal olaylara ilişkin ilginin arttığı belirtilmekteydi. Difâî teşkilatının çalışmaları kaygı verici olarak görülmekte ve bunun sonucunda Müslümanların birleşeceği hakkında bilgiler verilmekteydi²⁸.

Kafkasları Rus idaresinden kurtarmak için gizli çalışmalar yürüten Difâî teşkilatı, Osmanlı ile de irtibat halindeydi. Teşkilat üyelerinden Emir Aslan Han, savaş sürerken Iğdır ve Erzurum'da Türk yetkililerle görüşmüştü. Emir Aslan Han, Kafkaslarda yaşayan halklardan oluşan ve muhtar bölgelerden meydana gelen bir devlet kurabileceklerini bildirmişti. Enver Paşa, Çerkez Müşir Fuat Paşa gibi seçkin Kafkas göçmenlerinden oluşan bir teşkilatlanmaya giderek, Kuzey Kafkaslara hareketlenme oluşması için "Türk Sıhhi Misyonu" adında bir komite kurmuştu. Öte yandan Gürcistan'da da Acarlar ile bu gibi faaliyetler yürütmekteydi²⁹.

Partinin en büyük şubesi "Karabağ Birlik Meclisi" idi. Bu şube partinin Karabağ,

(25) Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul, 1988, s. 73.

(26) *Kaspi*, Bakı, 27-30 Noyabr 1906.

(27) Swietochowski, s. 73, 74.

(28) ARDTA, 62-1-59.

(29) Musa Qasimov vd., *Birinci Dünya Mubarebesi İllerinde Böyük Dövlətlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, c. 1, Bakı, 2000, s. 83.

Gence, Garyagin (Karyagin) ve Şuşa bölgelerinin bütün çalışmalarını üstlenmişti. Şubeye bölge tüccarları, aydınları ve köylüler maddi ve manevi destek vermekteydiler. Merkez Şuşa'da bulunuyordu. Şubenin başında ise Kerim Bey Mehmandar durmaktaydı. Şube Ermeni saldırılarına karşı Müslümanları korumak için kendi silahlı birliklerini de oluşturmuştu. Şubeye bağlı silahlı asker sayısı 400'ü buluyordu. Tüzük, Ekim 1907'de meclis üyeleri tarafından onaylanmıştı. Tüzükte şu hususların altı çizilmişti: Müslümanların birliği, milli gelişimin sağlanması, etnik gruplar arasındaki çatışmaya son vermek, çatışmaya yol açanların yargılanması, rüşvete, yönetim haklarını kötüye kullananlara karşı mücadele programının ana başlıklarıydı³⁰.

Difâî, Kafkasya Müslümanlarının Rus ve Ermenilere karşı haklarını korumak için gereken bütün yollara başvurmaktan kaçınmamıştır. Yerli ahaliye karşı Ruslar tarafından sergilenen düşmanca tavırlar özellikle de cinayetler, karşılık görmekteydi. General Galaşçabov, Gence Vali Yardımcısı Kreşçinski, Gence Polis Müdürü Bannikov, Savcı Cunyakin, yine Polis Müdürü Felikinski ve çok sayıda Rus yetkili öldürülmüştü. Cezaevi İmamı Atakişi de ihbar ettiği için benzer biçimde cezalandırılmıştır³¹.

Difâî, Azerbaycan Türklerinin bilincinde aydınlanma ve milletleşme anlayışını şekillendirmiştir. Bu bakımdan parti bir ilke imza atmıştır. Şayet 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da bağımsız bir cumhuriyet mevcut olmuşa bunda Difâî Partisinin büyük rolü bulunmaktadır. Difâî Partisinin varlığı Azerbaycan'da siyasi partilerin gelişmesinde öncülük etti. Nitekim daha sonra kurulan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını atılan bu ilk tohumların neticesinde ilan etmiştir. Ayrıca eğer Bolşevik-Taşnak ve dış destekli Ermeni ayaklanmaları devam etmiyorsa o dönemde kurulan bağımsız cumhuriyet günümüze kadar sürecek ve Kafkaslar'daki ortam farklı yönde cereyan ediyebilirdi.

Sonuç (Analiz ve Değerlendirme)

Dış görüşler şu konuda mutabık oldukları bir gerçektir: "Ermeniler her zaman Kiliseyi ve Hıristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir³². Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı'nın yanında yer aldığı gibi. Diğerleri gibi Osmanlı da zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslardan yana kullanarak, Kafkaslara göç etme politikası sayesinde mezalim gerçekleştirmişlerdir. Ermenilerin ortaya çıkışı kilise, ırkçılık ve değişik coğrafyalardaki faaliyetleri ile başlar³³.

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında sırf din ve ırkçılık fikrinin artmaya başlamasıydı. ırkçılık fikirlerinin aşılması, Ermenilerin fiilen bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için Ruslar, Ermenileri Türklere karşı kışkırtma metotlarını kullanmıştır. Ermeniler, hadiseler ile alakalı olarak yaptıkları faaliyetlerle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini de göstermişlerdir.

Dün nasıl Batı, ister Rusya, isterse de İngiltere, Kafkasya'da Ermenistan'ı "güvenilir" ve "kullanılabilir" karakol olarak gördüyse, bugünkü jeostratejik hesaplarda da benzeri ipuçları gizlidir. Görüldüğü gibi bu jeopolitik ve jeostratejik ortamda Ermeni meselesi kesinlikle Türkleri ve Ermenileri birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen başka milletlere ve azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamış iseler, Ermeniler için de aynı yöntem uygulamışlardır. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. Birincisi yaşadıkları coğrafyada hiçbir

(30) ARDTA, 62-1-59.

(31) Swietochowski, s. 72-74.

(32) RFDTA, F. 841, L. 7, D. 290, s. 38.

(33) RFDTA, F. 821, L. 7, D. 220, s. 41.

zaman çoğunlukta değillerdi. İkincisi ise, yasadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı Batılı güçlerin diğer Hıristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında ırkçılığın uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli faktör hiç kuşkusuz 'din' ve 'kilise' faktörü idi³⁴.

Ermenilerin Azerbaycan'da mezalim ve soykırım yapması hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda Kaçaznuni, Lalayan, Veliçko, Glinka, Çavçavadze, Karinyan, Kari-bi vb. Ermenilerin mezalimlerinden yazdıkları eserlerinde bilgi vermişleridir. Bazı Ermeni araştırmacılarına göre; 'Kafkasya'da gelecek Ermenilerindir'. Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki, onlar Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da başka halk görmek istememekteydiler. Görülüyor ki Ermeniler sadece Müslüman Türklere değil, aynı zamanda Gürcüler, Çeçenler, Araplar, Kürtler, Farslar ve diğer halklara karşı idi³⁵. Bu konuda özellikle dönemin 'Hümme't', 'Hayat', 'Kaspi', 'İzvestiya', 'Mişak', 'İttihat', 'Açık Söz' vb. gazete ve dergilerinde önemli bilgiler olduğu da bilim camiasınca bilinenler arasındadır.

Ermeni komitecilerin, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefalete sürükleyen ve hem de bir milyon Türkün bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz³⁶. Günümüzde Azerbaycan derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, yine Rusya ve Batı'nın Kafkaslara ilişkin emellerinden ve Ermenileri koruma adına Türk Milletinin işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır.

Dış güçlerin yüzyıllardan beri Kafkaslar ve Ortadoğu'ya açılma politikasında özel-

likle asker ve donanma kullanmayıp, yerine daha çok din, misyonerler ve siyasi lobileri kullandığı izlenmektedir. Ancak misyoner ve lobi faaliyetleri zamanla bir din mücadelesine ve Müslüman Türklere karşı isyanların organize edildiği, başta Ermeniler olmak üzere, din, mezhep ve ırkçılığın kışkırtıldığı odaklar halini almıştır. Bunun sonucunda yüzyıllardır birlikte yakın komşu olarak yaşayan toplumlar bölge için birer sosyal fay hattı oluşturmuştur.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivı), 894-10-81.

ARDTA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Tərix Arxivı), 83-1-201.

ARDTA, 62-1-59.

ARDTA, 821-133- 461.

ARSPİHA (Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivı), 227-2-13.

RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, Государственный Исторический Архив Российской Федерации), F. 841, L. 7, D. 290.

RFDTA, F. 821, L. 7, D. 220.

RFDTA, F. 544, L. 13, D. 20.

ATASE (Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı), Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

ATASE, K. 3194, D. 88. (Azerbaycan Kuzey Kafkasya Türk Cumhuriyeti Hükümeti İle Mülki Askeri Kuruluşu Adlaşma Gereğince Kafkasya'dan Geri Çekilme ve Yazışmalar).

ATASE, K. 2922, D. 512. (Kafkas ve İran Olayları Hakkında İstihbarat Raporları).

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR. SYS, 2397/6.

Mavera-yı Kafkas Seyminin 26 Şubat-11 Mart Tarihli İctimamının Mazbataları (Vesikalar ve Materyaller).

(34) Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 32-40.

(35) Mustafayev, s. 421-431.

(36) Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Europe)*, İzmir, 2003, s. 1, 2.

Sürelî Yayınlar

Kaspi Qazeti, Nu: 206, Bakı, 28 Oktyabr 1905.

Kaspi, 27-30 Noyabr 1906.

Yeni Kafkasya Jurnalı, Nu: 2, Yıl. 13, 31, Bakı, Mart 1925.

Basiret Qazeti, Nu: 219-221, Bakı, 1919.

Hümmet Qazeti, Nu: 36, Bakı, 1918.

Bakinskiy Raboçii Qazeti, Nu: 79, Bakı, 1 May 1918.

Elturan Jurnalı, “Birinci Pyotor’un Vesiyetnamesi (1725-1726), (Öz Elyazmasından)”, Azərbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler İnstitutu Nati-onalñe Voprosı, Nu: 1-3, Bakı, 1993.

Telif Araştırmalar

BAYKARA Hüseyin, “Azərbaycan Cumhuriyeti'nin İlk Askeri Zaferi”, sayı. 35, *TTK Yayınları*, Ankara, 1965.

BUDAG Mustafa, “Nuri Paşanın Qafqaz İslam Ordusunda Raporu”, Qafqaz Üniversitesi *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı, 2008.

DEVLET Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Taribi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

10 GAILLARD Gaston, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Evrope)*, İzmir, 2003.

HAYİT Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Taribi*, Ankara, 1995.

KARABEKİR Kazım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul, 1995.

KÖSALI R., “Seymen Parlımana”, *İstiqlal Nüsxesi*, Bakı, 1919.

MEMMEDZADE Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Harekâtı*, Nu: 40, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

MUSTAFAYEV Beşir, *Ermenilerin Kuzey Azərbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları

Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.

MUSTAFAYEV Beşir, “Türk İslam Ordu-su'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikalari Işığında-1917-1919)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 30, Konya, 2013.

MUSTAFAYEV Beşir, “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905-1920)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara, 2010.

NERİMANOV Neriman, *Biz Qafqazyaya Hansı Şuarla Gedirdik*, Bakı, 1989.

ONK Nizamettin Halil, “Yeni Azərbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul, Nisan 1992.

QAFFAROV Tahir, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, 2005.

QASIMOV Musa, *Birinci Dünya Mübarebesi İllerinde Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyaseti (1914-1918)*, c. 1, Bakı, 2000.

RESULZADE Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumburiyeti Keyfiyeti Teşekkülü*, Bakı, 1918.

RESULZADE Mehmet Emin, “Qafqazyaya Türkleri”, *Azərbaycan Jurnalı*, Nu:1, Bakı, 1991.

SABİR Mirze Ali Ekber, *Hophopname*, Bakı, (Tırsz).

SADULLAH Ahmet Mustafa, *Türklərə Karşı Rus Vahşeti*, Hazırlayan: Muhiddin Nalbantoğlu, İstanbul, 1970.

SÜLEYMANOV Manaf, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azərbaycan*, Herb Neşriyyatı, Bakı, 1999.

SWIETOCHOWSKİ Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul, 1988.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

ZEYNALOĞLU Cahangir, *Muhtasar Azərbaycan Taribi*, Azərbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992 Yıl Neşri, İstanbul, 1924.